

प्रकरण ५ वे
उपसंहार
परिशिष्टे
पृष्ठ क्रमांक १३१ - १३८

उपसंहार

संतश्रेष्ठ श्री ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ इत्यादींनी महाराष्ट्रात वारकरी पंथांचा झोडा फडकावून संपूर्ण महाराष्ट्र भक्तीप्रेमाच्या भावानंदामध्ये डोलत ठेवला. या वारकरी पंथाने लहान थोर, गरीब, श्रीमंत हे भेदभाव विसरून पांडुरंगाच्या भक्तीप्रेमात एकत्वाने, अद्वैताने रहावयास शिकविले. प्रत्येक संतांनी आपली ईश्वर भक्ति आपल्या काव्यामृतामधून प्रकट करण्याचा प्रयत्न केला कोणी आपली अतःकरणामधील भक्ती अभंगातून तर कोणी ओवीमधून प्रकट करण्याचा प्रयत्न केला परंतु या वारकरी पंथाने आपल्या समृद्ध व सुंदर वाङ्मयीन संपदेने मराठी साहित्य मंदीरामध्ये फार मोलाची अशी भर घालून मराठी वाङ्मय वृद्धीगत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. म्हणूनच प्राचीन मराठी साहित्यामध्ये या संतांच्या अभंगांचा ओव्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. असे म्हटले जाते.

समग्र मराठी सारस्वतामध्ये नामदेवांच्या अभंगांकडे एक दृष्टीक्षेप टाकला असता एक गोष्ट सहजच लक्ष वेधते. ती म्हणजे नामदेव हे पदय परंपरेतील 'आदय चरित्रकार' आहेत. श्री ज्ञानेश्वरांचे चरित्र नामदेवांनी आपल्या काव्यातून उतरले आहे. आणि नामदेव हे ज्ञानेश्वरांचे आदय चरित्रकार आहेत.

भक्ती प्रेमाची बहार उडवून दिलेल्या नामदेवाने देहभान विसरून हाती विणा घेऊन मुखी हरिनाम धरून आणि अन्नोदक सोडून पंढरीच्या राऊळात कवित्व करीत कीर्तनाचा सोहळा पार पाडला. ऐवढेच नव्हे तर 'केशव तोची नामा । नामा तोची केशव' या अद्वैताच्या भूमिकेतून देवाशी जवळीक केली. त्यांच्या अभंगातून विठ्ठल प्रीतीची उत्कटता आढळून येते. नामयाची वाणी मोठी रसाळ, भाषा मधूर आहे. ती कधी कधी प्रासादात्मकही बनते. भाषा अलंकारांनी नटलेली नसून साधीसुधीच मराठमोळी पण विलक्षण प्रभावी व प्रवाहित असून अभंगांना वाङ्मयीन सौंदर्य प्राप्त करून देण्यास ही भाषा समर्थ ठरते.

नामदेवांनी आपल्या 'आदि', 'तिर्थावळी' आणि 'समाधि' या अभंगामधून ज्ञानदेवांचे चरित्र आपल्यापुढे उभे केले आहे. नामदेवांचे कवित्व हे त्यांचे प्रकट चिंतन आहे. त्यांच्या वाणीत भावना आणि कल्पना यांचे अव्याज मनोहर मिश्रण आहे. नामदेवांची अभंगवाणी म्हणजे भक्ती रसाची मंदाकीनी आहे. नामदेवांच्या प्रेमळपणात याचकाची आर्तता लेकराचा लडीवाळपणा, चातकाची अनन्यता आहे.

नामयाची वाणी सहज सुंदर आहे. तिला अलंकरणाची फारशी हौस नाही. व जरूरीही नाही तरीपण उत्कट भावना विष्काराच्या आवेगात आलेली संयत

अलंकारीकता या वाणीस शोभा देते. नामदेव गाथेत अलंकाराचे दर्शन सौम्य व निटस आहे. या अनेकांगी गुणांमुळे नामदेव गाथा वाङ्मयात आपुले वेगळेपण दर्शविते.

‘ज्ञानेश्वर चरित्राचा’ इतरत्र फारसा बोलबाला झालेला दिसून येत नाही. मात्र त्यांच्या वाङ्मयीन ग्रंथांच्या अभ्यासाचा ठसा साहित्यांमध्ये दिसून येतो.

नामदेव आपल्या सरळ साध्या सरधोपट निवेदनातून भावनिक स्फोट घडवितात. ही ताकद त्यांच्या तत्त्वचिंतनातून प्रकट होते. भावनिक पडसादातून अंतरिक कोलाहालाचे रूप मूर्त होते. उत्कट भावाभी व्यक्तिचे अंगभूत सामर्थ्य वागविणारी अभंगरचना नामदेव सहजपणे करतात. ती मधून अनुभवाची गतिमान लय तर व्यक्त होतेच शिवाय नादपूर्ण अर्थवान आवर्तनेही उत्पन्न होतात.

नामदेवकृत ज्ञानेश्वर चरित्र व त्यांच्या लेखनाच्या प्रेरणा अभ्यासल्या असता त्यांची भाषा जिवंत व प्रवाही आहे हे समजतेच. शिवाय नामदेवांची ज्ञानेश्वरांची भक्ति व त्यांना लाभलेले सानिध्य सहजच डोळयासमोर उभे राहते. उपमा, अलंकार, रस यासारखी सौभागलेणी भोषेने परिधान केलेली आहेत. प्रोसादगुणांची भाषेला देणगी असून वर्णनांचा अचूकपणा व अपांडित्यही तिच्यात आलेले दिसून येते. भक्तीतच जणू त्यांनी आपल्या वाङ्मयीन अभंगांतून व्यक्तिमत्त्व दिले आहे.

वरील विवेचनावरून “नामदेवांच्या ज्ञानेश्वर चरित्राच्या प्रेरणा व स्वरूप” या वाङ्मयाचा मी अभ्यास केला आहे हे पटेल. हा अभ्यास करताना प्रथम प्रस्तुत अभ्यासाची भूमिका स्पष्ट केली आहे.

ज्ञानेश्वरांच्या जन्म सप्तशताब्दि निमित्ताने सर्वत्र मोठमोठे सोहाळे साजरे होत होते. सगळीकडे ज्ञानेश्वरांच्या जयजयकार चालला आहे. आणि माझे लक्ष सहजच त्यांच्या चरित्राकडे वळले. या महामानवाच्या ग्रंथांचा चिकित्सक अभ्यास भरपूर प्रमाणात झालेला दिसतो. मात्र त्यांच्या चरित्राकडे फारसे कुणाचे लक्ष दिसत नाही. आणि म्हणूनच मी त्याकडे वळले आणि नामदेवांच्या ज्ञानेश्वर चरित्राच्या प्रेरणा व स्वरूपाचा अभ्यास केला हा अभ्यास, हा अभ्यास वाङ्मयाच्या दृष्टीने कसा मोलाचा ठरेल हे विशद केले.

तसेच ज्ञानदेवांचे स्थान वारकरी संप्रदायामध्ये कसे अनन्यसाधारण आहे हे सांगून नामदेवांना ज्ञानदेवांबद्दल असणारा आदर व त्यांच्या ज्ञानेश्वर चरित्राच्या लेखनप्रेरणा व स्वरूपाबद्दल माहिती दिली आहे.

प्रास्ताविकामध्ये भारतीय जीवनातील संतांचे महत्त्व सांगून संतश्रेष्ठ ज्ञानदेवांचे अजूनही अदयावत चरित्र लिहिले असून त्याच्या निर्मितीची प्रकिया

शोधून नामदेवकृत ज्ञानेश्वरचरित्राबद्दल माहिती दिली आहे.

१३ व्या शतकातील लेखक मनाने स्विकारलेल्या जाणिवांच्या स्वरूपामध्ये १३ व्या शतकातील लेखकांच्यावर झालेले पूर्व संस्कारांचे स्वरूप सांगून १३ व्या शतकातील मराठी ग्रंथकारांसमोर असणारे लेखनादर्श सांगितले आहेत. लेखनांवरील विविध संस्कार स्पष्ट केले आहेत. तसेच या शतकातील सामाजिक व राजकीय परिस्थिती मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

दुस-या प्रकरणामध्ये १३ व्या शतकातील लेखनाच्या प्रेरणा व चरित्राच्या लेखनाचे स्वरूप सांगून नामदेवांच्या ज्ञानेश्वर चरित्राची प्रेरणा व स्वरूप स्पष्ट केले आहे. त्याचबरोबर ज्ञानदेवकालीन महाराष्ट्रांचे चित्रण उभे करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ज्ञानेश्वरांचे चरित्र लिहिणा-या नामदेवांचे व्यक्तिमत्व व त्यांचा अल्पसा चरित्र परिचय दिला आहे. ज्ञानेश्वरांचे दोन चरित्रे स्पष्ट केली आहेत.

तिसरे प्रकरण मात्र विस्तृत लिहिले असून, त्यामध्ये नामदेव लेखनाला प्रेरकतत्वे व स्वरूप सांगून नामदेवांनी लिहिलेले आदि, तिर्थावळी व समाधि या तीन भागामध्ये ज्ञानदेवांचे चरित्र मांडले आहे. आदि प्रकरणामध्ये ज्ञानेश्वरांच्या आई-वडीलांचे भावंडांचे वर्णन आहे. तसेच विदूढलपंतांचा संसार, संसारविरक्ती व संन्यासधर्म मार्गक्रमण आणि पुनःश्च संसार प्रवेश केल्यानंतर झालेला लोकनिंदेचा मारा पुत्रप्राप्ती व त्यांचा जगाकडून झालेला छळ आणि त्यांच्या अलौकीक चमत्कारांचे वर्णन स्पष्ट केले आहे. त्यानंतर मात्र लोक त्यांना कसे देव अवतार मानू लागले हे स्पष्ट केले आहे. ज्ञानदेवांनी लहान वयात पेललेल्या जबाबदा-या, त्यांना जगाचा आलेला अनुभव, भावंडांची कर्तव्य भावना व त्यांचे गुरुप्रेम मनाला मोहून टाकतो. तिर्थावळीमध्ये नामदेव आणि ज्ञानदेवांनी केलेल्या तिर्थयात्रेचे वर्णन व त्यांचे अधात्म्य, भक्ति यावरील आत्मकथन संवाद व भक्तीमाहात्म्य प्रकट केले आहे. यामध्ये असणारे ज्ञानेश्वरांचे श्रेष्ठत्व, नम्रता व अगाध ज्ञानाची कल्पना येते.

समाधि प्रकरण अभ्यासताना, मन थोडा वेळ थबकते, अंगावर अक्षरशः काटे उभे राहतात, अचंबा वाटतो आणि त्या समारंभास आपण प्रत्यक्ष हजर आहोत असा अनुभव येऊन डोळ्यात पाणी तरारते. इतकी जबरदस्त शक्ती नामदेवांच्या वाणीची आहे.

वयाच्या केवळ २१ व्या वर्षी या बाल चमुने जगाला -आश्चर्यचकीत करून सोडले. त्याच्या ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, चांगदेवपासष्टा आणि स्फुट अभंग या वाङ्मयाने अध्यात्मिक दृष्ट्या परमोच्च पातळी गाठली आहे. ज्या वयात खेळायचे, बागडायचे त्याच वयात हे बालक अध्यात्मांच्या गोष्टी बोलू लागले

आई-वडीलांची माया, सहवास न भोगलेले बालक सर्व जगाची 'माऊली' होऊन मार्गदर्शन करू लागले.

असामान्य अध्यात्मिक सामर्थ्य तितकेच भव्य काव्यकर्तृत्व अंगी बाळगणा-या ज्ञानदेवांनी अवघी २१ वर्षे उलटल्यावर जिवंत समाधि घेऊन आपले लौकीक जीवन संपवावे ही आश्चर्यचकीत करून सोडणारी घटना आहे. त्याच्या लौकीक जीवनापेक्षा त्यांच्या चिंतनिकलेला अत्यंत महत्त्व आहे. कोणत्याही अहंकाराची बाधा न झालेला अखील मानवजातीच्या कल्याणाची भावना बाळगणारा, भगवद् भक्तीची व सदाचरणाची प्रेरणा देणारा आणि ज्याने त्याने आपापले आयुष्य सत्कारणी लावावे, जीवनाचे सार्थक करून घ्यावे अशी मनोकामना बाळगणारे एक संत श्रेष्ठ महामानव १३ व्या शतकात महाराष्ट्रांत ज्ञानदेवांच्या रूपाने होवून गेले.

समाधि प्रकरणामध्ये ज्ञानेश्वरानी समाधि घेण्यासाठीची तयारी जमलेल्या देवादिसंत महंतांच्या व भावंडांच्या मनाची कोलाहल व्यक्त करून समाधि प्रकरणातील भावोत्कटता व्यक्त केली आहे. त्यांचे गुरुप्रेम, निष्ठा, भगवत्भक्ति आणि ज्ञानेश्वरांचे श्रेष्ठत्व स्पष्ट केले आहे. समाधि प्रकरणाचे महत्त्व स्पष्ट करून समारोप केला आहे.

चौथ्या प्रकरणामध्ये नामदेवांचे ज्ञानेश्वर चरित्रांचे विशेष, नामदेवांचे कवित्व, काव्याचे स्वरूप काव्यप्रकार व काव्यगुणांचे वर्णन करून नामदेवांचे तत्त्वचिंतन प्रकट केले आहे.

ज्ञानेश्वर नामदेवादि कवी मुख्यतः साक्षात्कारी संत होते. काव्यरचना हा त्यांच्या दृष्टीने ईश्वर भक्तीचाच एक पावन प्रकार होतो. कीर्तन भक्तीचे एक अंग म्हणून नामदेवांनी अभंगरचना केली. त्यांच्या काव्यावर अंतःकरणातील भक्तीभावनेचा ठसा उमटला आहे. नामदेवांच्या कवीत्वात फारसे संकरण नाही नामदेवांच्या मुखातून भावना वेगामुळे जे उद्गार बाहेर पडले त्यांनाच त्यांनी काव्यरूप दिले. प्रतिमेलाही काव्यस्वरूप पावण्यास भाव समाधीची जरूरी असते त्यांच्या काव्यात उत्कट भावनात्मकता दिसून येतो.

नामदेवांची अभंगवाणी म्हणजे भक्तीरसाची मंदाकीनी आहे. नामदेवांच्य प्रेमळपणात याचकाची आर्तता, लेकराचा लडिवाळपणा आणि चातकाची अनन्यता आहे. त्यांचे एकेक अभंग म्हणजे उत्कृष्ट भावगित आहे.

नामदेवांची अभंगवाणी स्वतःची एकपरंपरा घेऊन विकसित झाली आहे. संत परंपरेत सातत्य टिकावे म्हणून नामदेवांनाही विठ्ठलाच्या प्रेरणेने आणि ज्ञानेश्वरादि संत सखेजनांच्या साहाय्याने आपले तसेच ज्ञानेश्वरांचे चरित्रच आपल्या

अभंगवाणीच्या रुपाने लिहून ठेवले आहे. त्यामध्ये कोठेही पाल्हाळ वा कृत्रिमता नाही. अतिशय मार्मिकतेने व सहृदयतेने त्यांनी आपले वाङ्मय सहज सुंदर शैलीमध्ये साकारले आहे. एक मात्र ध्यानात घ्यावे लागेल की त्यांच्या उपलब्ध अभंगातून नामदेवांची 'ज्ञानेश्वराबद्दलची अनन्य भक्ति' कोणीही नाकरणार नाहीत.

नामदेवांना ज्ञानेश्वरांच्या सहवासात, अनुभवण्यास आलेले त्यांचे व्यक्तिमत्वच जणू त्यांनी त्यांच्या अभंगातून साकार केले आहे. भावमधूरतेने नटलेले त्यांचे वाङ्मय लेखकाच्या मनःचक्षुसमोर प्रकट होते. वास्तव अनुभवाच्या पायावर उभारणी झालेली ती नवनिर्मिती आहे. त्यामध्ये चैतन्य व मानवी अतःकरणाचा अविष्कार आहे. त्यांच्या साहित्यामधून ज्ञानेश्वरांची गुरुवरील प्रीती व नामदेवांची ज्ञानेश्वरांवरील भक्ती पाहून अत्युच्च व निरामय आनंद होतो.

प्रस्तुत प्रबंधिकेमध्ये नामदेवांनी ज्ञानेश्वरांचे चरित्र - आदि, तिर्थावळी आणि समाधि या त्रिविध प्रकरणातून जिवंत साकार केले आहे. प्रत्येक ज्ञानेश्वरांची मुर्तीच जणू आपल्यासमोर प्रकट होते नामदेवांच्या अभंगाची मराठी वाङ्मयामध्ये चांगल्या लेखनाची भर पडली आहे. अकृत्रिम, जिवंत दृष्टान्तात्मक प्रवाही, प्रभावी व अपांडित्ययुक्त असे त्यांचे लेखन व बोली भाषेची समृधता अशी स्वतःची खास वैशिष्ट्ये दिसून येतात. यावरून ज्ञानेश्वरांचे नेमके चरित्र त्यांचे लौकीक जीवन तसेच त्यांच्या तत्वज्ञानामधील चिंतनिकेची बैठक लक्षात येते. नामदेवांच्या अभंगामधून ज्ञानेश्वरांचे चरित्र, नामदेवांची ज्ञानदेवांबद्दलची निष्ठा या नामदेवांच्या काव्याची वैशिष्ट्ये व लेखनाच्या प्रेरणा या गोष्टी नामदेवांच्या वाङ्मयीन संपदेने मराठी अभ्यासकांना समजू शकते. मराठी साहित्यांत देखील त्यांच्या वाङ्मयाच्या रुपाने कलात्मक व गुणात्मक अशी वाङ्मयीन सौंदर्याची भरच पडलेली आहे.

उपलब्ध माहिती व पुस्तकांअधारे 'नामदेवांच्या ज्ञानेश्वर चरित्राची प्रेरणा व स्वरूप' याचा अभ्यास प्रबंधिकेत केलेला आहे. तो परिपूर्ण असेलच असे नाही यातही काही त्रुटी राहिल्या असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. इतर अभ्यासकांनाही हा विषय अभ्यासण्यास अजूनही वाव आहे मात्र प्रस्तुत प्रबंधिकेत नामदेवकृत ज्ञानेश्वर चरित्र लेखनाच्या प्रेरणा व स्वरूप अभ्यासकांसमोर नेमकेपणाने मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तो अभ्यासकांना आवडेल अशी आशा आहे. त्यांत काही त्रुटी असण्याची शक्यता आहे. संदर्भाच्या अमर्यादांमुळे अशी त्रुटी राहू शकते. शिवाय संशोधनात कोणताही शब्द अखेरचा नसतोच.

परिशिष्ट

परिशिष्ट - १

श्री ज्ञानेश्वरांची आदि

संदर्भ श्री नामदेव गाथा - महाराष्ट्र शासन शासकीय,(१९७०)
मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई

अभंग ८७२ ते ९०२

पृ.क.३२५ ते ३३५

परिशिष्ट - २

श्री ज्ञानेश्वरांची तिर्थावळी

संदर्भ श्री नामदेव गाथा - महाराष्ट्र शासन शासकीय,(१९७०)
मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई

अभंग ९०३ ते ९६४

पृ.क.३३९ ते ३७७

परिशिष्ट - ३

श्री ज्ञानेश्वरांची समाधि

संदर्भ श्री नामदेव गाथा - महाराष्ट्र शासन शासकीय,(१९७०)
मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई

अभंग १०२६ ते १०९६

पृ.क.४३५ ते ४५३

परिशिष्ट - ४

“संत श्रेष्ठ श्री ज्ञानेश्वरांचे उभे छायाचित्र” श्री ज्ञानेश्वरांचे - ज्ञानेश्वरी घेऊन बसलेले छायाचित्र सर्वत्र पहावयास मिळते परंतु ज्ञानेश्वरांचे उभे छायाचित्र संपुर्ण भारतामध्ये कुठेही पहावयास मिळत नाही.हे छायाचित्र अत्यंत दुर्मिळ आहे.

हे छायाचित्र पुसेसावळी ता.खटाव जि.सातारा येथील श्री एकनाथ महाराजांच्या आयाचित अजानवृक्ष बागेमधील मंदीरातील मुर्तीचे आहे. यामंदीरात श्री ज्ञानेश्वरांची उभी मुर्ती पहावयास मिळते.

हे छायाचित्र उपलब्ध करून देण्यामध्ये माझे मार्गदर्शक डॉ.कन्हैया कुंदप व माझ्या आई-वडिलांनी मोलाचे सहकार्य केले.

या फोटोमूळे अभ्यासकांच्या संशोधनामध्ये तसेच मराठी वाङ्मयामध्ये महत्वाची भर पडली आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- ०१) डॉ.अभ्यकर शंकर - संतनामदेवांचा भक्तीयोग -
अध्यक्ष आदित्य, प्रतिष्ठान पुणे.
- ०२) प्रा. आळतेकर मा.दा. - श्री ज्ञानेश्वर चरित्र ,
वरदा सेनापती बापट मार्ग पुणे १६.
- ०३) डॉ.इनामदार हे.वी. - संत नामदेव
- ०४) कानडे मु.श्री. व नगरेकर रा.शं. - श्री ज्ञानदेवांची सार्थ चिकित्सक गाथा
सुविदया प्रकाशन, पुणे.
- ०५) खोले विलास - बाप ज्ञानेश्वर समाधीस्त , प्रतिमा प्रकाशन, पुणे,
- ०६) तुळपुळे शं.गो. - पांच संतकवी , व्हीनस प्रकाशन , पुणे.
- ०७) दांडेकर शं.वा. - श्री ज्ञानदेव चरित्र - ग्रंथ व तत्वज्ञान
लोकशिक्षण लघुग्रंथमाला पुस्तक तिसरे, पुणे
- ०८) दांडेकर शं.वा. - सार्थ ज्ञानेश्वरी प्रसाद - प्रकाशन पुणे.
- ०९) देशपांडे अ.ना. - प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - भाग १
उत्तरार्ध व्हीनस प्रकाशन, पुणे
- १०) देशमुख न.बा. - श्री ज्ञानेश्वर दर्शन खंड २, अहमदनगर
- ११) पांगारकर ल.रा. - मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड १
- १२) पेंडसे शं.दा. - ज्ञानदेव आणि नामदेव
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
- १३) फाटक न.र. - श्री ज्ञानेश्वर वाङ्मय आणि कार्य
मौज प्रकाशन, मुंबई.
- १४) डॉ.बोरगांवकर व.रा - स्मृतिस्थळ एक विवेचन
- १५) शासकीय - श्री नामदेव गाथा - महाराष्ट्र शासन
मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई .
- १६) शिवाजी विद्यापीठ - संत नामदेव - सात व्याख्याने

(श्री संत नामदेव जन्म शताब्दी व्याख्यानमाला)

शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन, कोल्हापूर.

नियतकालिके

- १) नामदेव हितवर्धक अंक सहा - प्रकाशक नामदेव
समाजोन्नती परिषद पुरस्कृत १९९७
- २) नामदेव हितवर्धक अंक दिवाळी विशेषांक - प्रकाशक नामदेव
समाजोन्नती परिषद पुरस्कृत १९९६
- ३) नामदेव हितवर्धक - प्रकाशक नामदेव
समाजोन्नती परिषद पुरस्कृत मार्च १९९७